ИЗ РЕЧТА НА ИВАН ВАЗОВ НА ВТОРИЯ МУ ЮБИЛЕЙ — 1920 ГОДИНА

Аз работих половин век на книжовното поле, движим от вътрешен тласък, подчинявайки се на неутолима душевна жажда да служа на истината и красотата. Аз пях за България, защото я обичах, аз насаждах в младите души вяра и обич към своето, защото бях син на България; аз прославях нейната божествено хубава природа, защото бях очарован от нея; аз се вглъбявах в историята й, защото бях пленен от величието на нейния минал живот, в епохи далечни, когато тя даде на славянския мир светлината на словото, и малка сравнително, трябваше да води вековна и гигантска борба за своята независимост и за постигане на своите идеали; възпях нейните идеали, защото бяха свещени.

Свидетел-очевидец на страшните й борби, на големите й страдания, на безкрайната й слава, увенчала челото й, чрез нечуваните и геройски усилия на нейните здрави духом и физически синове, аз не можех да остана хладен, аз се радвах, аз плаках, аз трептех с душата на целия народ.

И всичко това изразих в моята песен. Аз не изпълнявах дълг, за да мога да очаквам одобрение. Не извършвах никакъв подвиг, за да ламтя за венци. Работих не за награда.

А аз получих награда преди днешната. И знаете ли, каква бе тя?

Тя се състоеше — извинете ме за тая нескромност — в ония хубави мигове, когато чувах старци да ми казват: „Синко, това, което ти писа, сякаш че го изтръгна из нашата душа"; когато срещнех на улицата войници отпускари — герои на 20 сражения — и те идеха да ми целуват ръката; аз чувах привет от пламенни младежи: „Учителю, ако обичаме България, ако вярваме в доброто, на тебе най-много дължим това; когато виждах от прозореца си, че ученици, дошли от далечни краища на България, се трупаха пред дома ми и си казваха: „Тука живее той!"

Пред тия простодушни, безизкуствени, случайни разтваряния на живата народна душа, аз се просълзявах. И съзнанието, че съм бил полезен на България, за мене беше най-голямата награда. За друга не мислех.

(стр. 61—62.)

ИЗ СТАТИЯТА НА ВАЗОВ ДО РЕДАКТОРА НА В. „РАЗВИГОР"

Българска, архибългарска черта е да се самоотричаме, да не признаваме нищо свое — добро, а само чуждото, макар и да е най-нежелното.

Струва ми се, че аз съм първият, който зимам смело и открито защитата на охуления и опсувания Народен театър — поне аз не съм срещал ни един път топла и съчувствена дума в страниците на нашите списания и вестници за това многозаслужило културно-национално учреждение.

Имам само един укор да направя на Народния театър: защо той ни дава и пиеси като „Мъртвешки танц", „Адам, Ева и змията", „В ноктите на живота" и други подобни символични дивотии — извинете за изражението! Кому са нужни те? Кой разбира тия мъгляви шаради, какво възпитателно, облагородяюще влияние могат да упражнят те във сърцето и душата на българина? Защо се изтезава вниманието на зрителите, които си дават парите за друга духовна храна, отговаряща на развитието им и на нашите нравствени нужди? Защо се трепят с тях и силите на артистите, които се мъчат като да волят да предадат живот на безжизнени и нелепи творения, родени от болнави въображения, жадни да поразят с нещо ново, чудато и страшно блазираната публика на Запад? Нека си ги играят там. Нам не ни трябват. Нам е нужно нещо здраво, човешко, действително художествено.

Поврага тия чужди пиеси!

ИВАН ВАЗОВ

ВАЗОВ — НАШ СЪВРЕМЕННИК

Петър Динеков

Вазов принадлежи отдавна на историята на литературата — изтекоха сто години от написването на стихотворението „Борът", което поетът смята за начало на литературната си дейност; преди петдесет години бе затворена последната страница на тази дейност. За мнозина писатели с това се приключва и ролята им в литературния живот. Доколкото имената им остават в съзнанието на поколенията, те живеят само в спомена за определена историческа епоха.

Творческото дело на Вазов има друга съдба — то разчупва границите на своето време, не затъва в праха на годините, не се нуждае от усилията на литературните историци, за да бъде извадено от архива на библиотеките, реставрирано и показано на новите поколения. То е живо в тяхното съзнание, така както самият поет бе предрекъл:

И аз на своя ред ще си замина,
трева и мен ще расне над прахът,
Един ще жали, друг ще ме проклина,
но мойте песни все ще се четат.

Не един творец си е предричал следсмъртна слава, но Вазовото пророчество се сбъдна — той днес действително е наш съвременник; с огромната част от литературното си дело той живее, участвува във възпитанието на нашия народ, играе важна роля в живите художествени традиции, които движат напред развитието на българската литература. Това е още по-удивително, защото от времето на Вазов ни делят не толкова много години (все пак достатъчни, за да се забрави едно литературно дело), колкото дълбоките исторически изменения, настъпили в живота на нашия народ.

Как да се обясни обществената и художествената жизненост на Вазовите творби? Сам поетът е дал най-общото обяснение:

В тях зов се чуй за правда, за свобода
любов и благи чувства ги красят
и светлий лик на нашата природа,
та мойте песни все ще се четат.

В тях вее на Балкана лъхът здрави
и тайните хармонии му звучат,
гръмът на народните ми слави,
та мойте песни все ще се четат.

В тях душата ми изля се цяла
с най-скъпите си бисери, цвета,
в тях всичко светло, ценно си е дала,
във тях живей, звънти и тръпне тя.

Вазов е казал всичко. Тук е и прогресивното идейно съдържание на неговото творчество, борбата му за правда и свобода, хуманизмът му. Тук е и прекрасният образ на българската природа, със здравия лъх и тайните хармонии на Балкана. Тук е и тържественият гръм на народните слави, възхвалата на всичко онова, с което българският народ блести в историята. Тук най-сетне е и душата на поета, която се е изляла цяла в поетическото творчество, с всичко светло и ценно, което носи в себе си. Какво може да се прибави повече към тази самохарактеристика! Остава само да потърсим илюстрации в творчеството на писателя.

Но да се задоволим с нея, значи да се движим само в най-общото. Вазов многократно изразява в своите литературни убеждения, своята дълбока вяра в обществената мисия на изкуството. Още в „Новонагласената гусла" (1875 г.), не без влиянието на Хр. Ботев, той пише:

Азе до тоз ден младост минувах
в песни любовни, тихи, безгрижни,
с гусла в ръката радост бълнувах,
без да усещам ядове скришни.
— — — —
Да онемеят струни несвестни!
Да опустеят песни лъжливи!

Моите песни кой ще разбира?
Те не услаждат клети робове.
Ох, не, не мога весел да свиря
тамо, където дрънчат окови!

Дълбоко разбунтуван в душата си, поетът скъсва старите струни на гуслата, за да я нагласи за нови песни:

Техний глас веке ще е печален
като печалний ек на горите,
като на Янтра писъка жален
и като стонът на буките.

Този глас, който на плач прилича,
вредом ще отзив да си намира:
тоз, който пъшка, ще го разбира,
тоз, който плаче, ще го обича.

В речта, която произнася в 1895 г. при първия си юбилей, Вазов потвърждава своето поетическо верую: „Пред мен стои цялата онази славна върволица писатели, смели пионери и борци, които предадоха и мен идеалите народни, за да ги предам от моя страна на нарастващите поколения". В една реч в Свищов през 1910 г., говорейки за времето, когато в този град е написал своята книга „Избавление", Вазов с дълбоко убеждение заявява: „Аз съм всякога мислил и сега съм още убеден, че призванието на българския писател в нашето духовно развитие е високо, неговата роля във възпитанието на добрите и благородните чувства в душата на българина е велика. Българският писател трябва да се сроди с народа, с неговите чувства, нужди и идеали. Само стоящ близо до народа, черпейки вдъхновение из неговия живот, из неговата богата и мощна душа, вслушвайки се със симпатия в туптенията на неговото сърце, той може да спечели това сърце, той е разбрал и изпълнил дълга си." Тържественото юбилейно чествуване през 1920 г. дава нов повод на Вазов да изрази в края на живота си литературните си убеждения: „Аз работих половин век на книжовното поле, подчинявайки се на неутолима душевна жажда да служа на истината и красотата. Аз пях за България, защото я обичах; аз насаждах в младите души вяра и обич към своето, защото бях син на България; аз прославих нейната божествено хубава природа, защото бях очарован от нея; аз се вглъбявах в историята й, защото бях пленен от величието на нейния минал живот, в едни епохи далечни, когато тя даде на славянския мир светлината на словото и, малка сравнително, трябваше да води вековна и гигантска борба за своята независимост и за постигане на своите идеали; възпях нейните идеали, защото бяха свещени. Свидетел-очевидец на страшните й борби, на безкрайната й слава, увенчала челото й чрез нечуваните и геройски усилия на нейните здрави духом и физически синове, аз не можех да остана хладен, аз се радвах, аз плаках, аз трептях с душата на целия народ. И всичко това изразих в моята песен".

С няколко цитата съвсем не се изчерпват признанията на Вазов за обществената мисия на писателя и за задачата и ролята на литературното творчество. Тези признания са многобройни — в статии, речи, спомени, разговори, интервюта и в собствените му художествени произведения. Рядко друг български писател ни е дал такъв обилен материал в това отношение. Тук взех само четири примера от различни и важни периоди от творческия живот на Вазов, в които той по категоричен начин дава израз на своите схващания. Предпочетох цитатите, а не техния преразказ, за да се почувствува непосредствено силата на убеждението в характерното, колоритно слово на самия поет.

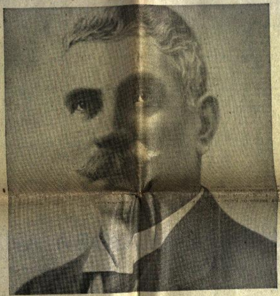

От тях се вижда съвършено ясно, че връзката на писателя с живота на народа, с неговите страдания, стремежи и идеали за Вазов е основно и безспорно изискване. Тая връзка осмисля цялото му творчество, тя се превръща в негова същност. През целия си живот Вазов остава верен на това свое разбиране — нещо, което може да се потвърди както от всички изказвания и разсъждения, които прави по въпросите на изкуството, така и от целокупното му творчество. Поетът остава верен на една традиция, която се създава и установява през епохата на Възраждането — от Паисий и Софроний до Каравелов и Ботев.

Анализът на творчеството на Вазов показва, че тая връзка с живота и със съдбата на народа е нещо повече от една теоретическа позиция. Поетът изобщо не може да си представи развитието на литературата в друга посока. През целия период на творческата си активност той живо реагира срещу всички литературни течения, писатели и творби, които отклоняват погледа си от колективния живот и националната съдба, все едно дали се касае за общия принцип „изкуството за изкуството" или за конкретната литературна политика на д-р Кръстев, за поезията на символистите от началото на века или за някои постановки на Народния театър веднага след Първата световна война. Още по-силно от теоретическите изказвания е самото творчество на Вазов — от годините в навечерието на Априлското въстание и Освобождението до последните дни на поета то е насочено изцяло към живота на колектива и съдбата на родината. Като писател Вазов „пожертвува" всичките си творчески сили и търсения, целия си творчески потенциал за една основна тема — българския народ и България, видени като настояще и минало, като бит и природа, като идеал и като сбор от високи нравствени добродетели, като национална съдба, като непресъхваща любов, като постоянна грижа и тревога. Не е необходимо да си служим със суперлативи или да обобщаваме излишно — нещо, към което ни прави склонни всяко юбилейно чествуване, но действително в нашата литература няма друг писател, който така широко да е обгърнал националния ни живот и да е въплътил по-силно и по-пълно националната ни съдба.

За нас не е трудно да открием допирните пунктове между Вазовите естетически позиции и нашето време, да покажем тяхната обща изходна точка — делото на възрожденските писатели и особено на Каравелов и Ботев. С това, разбира се, не заличаваме качествените различия, които се определят както от развитието на самата литература, така и от особеностите на нашето време. Става дума не за тъждественост, а за родствена близост, за позиции, които лежат върху една обща развойна линия. В най-общата си постановка определението, което Вазов дава на задачите на изкуството и на обществената мисия на писателя, се докосва до същността, целите и търсенията на съвременната българска литература и това ни дава вече основание да наречем автора на „Епопея на забравените" и на „Под игото" наш съвременник.

Наш съвременник е Вазов не само с мислите и разсъжденията си, но преди всичко с творчеството си. Естетическите му позиции се осъществяват в художествения свят, който създава. Те му помагат да навлезе в живота на народа, да потърси неговите основни черти. Огромният му талант му дава възможност да разкрие тия черти в ярки, живи, непомръкващи образи. Вече самият факт, че Вазов се докосва до непосредния живот на народа, до неговите стремежи и страдания, борби и идеали, до величието и трагизма на българската национална съдба, придава на образите му историческа и национална значителност, с което те надхвърлят рамките на своето време. По тоя начин те се превръщат в образи съвременни и на нашата епоха, позволяват ни да откриваме националните черти на българина, да виждаме техните превъплъщения във времето, да намираме връзката между минало и настояще и същевременно по-добре да вникнем в новото, в онова, което характеризира настъпилите изменения в живота и душевността на българския човек. Не е необходимо да се дават примери в това отношение — те могат да се намерят във всички Вазови творби — от лириката и поемите до романите и драмите му.

Близостта на Вазовите образи до съвременния човек се определя и от друго обстоятелство — характерът на епохата, в която писателят живя и работи. Това бе епоха на дълбок обществено-политически прелом, на усилни националноосвободителни борби, на събаряне на вековното робство и поробителство. Това бе епоха на огромни страдания и жертви, но същевременно на невероятна всеотдайност на борбата за свобода и на изумителен героизъм. Тази епоха даде материал за най-хубавите творби на Вазов. Той изобрази революционното раздвижване на масите, поляризирането на социално-политическите фронтове. Без да бъде активен участник в революцията, Вазов познаваше добре нейните вождове, особено Каравелов и Ботев; това му позволи да долови и нарисува революционния патос на епохата. Тоя патос се чувствува във всичките му произведения — от първата му книга „Пряпорец и гусла" до бележития му роман „Под игото".

Тук не става дума само за това, че едно преломно и революционно време показва по-категорично характерите, дава възможност да се разкрият най-ярките национални черти, извежда на живо най-силните обществени и лични конфликти, прави да изпъкне драматичното начало в съдбата на обществата и в съдбата на отделната личност. Художественото изображение на такова време, когато това време е видяно правдиво и вярно, носи в себе си революционен заряд, възпитава, мобилизира, събужда силите, насочва волята, превръща изкуството в могъщ революционен фактор.

Вазовото творчество носи всички тези особености на революционно въздействуваща литература. Да вземем само една от неговите творби — „Епопея на забравените". Няма в цялото наше изкуство — не само в литературата — по-силно изображение на великите реформатори и революционните дейци от епохата на възраждането: Левски, Раковски, Паисий, Братя Миладинови, Бенковски, Каблешков, обикновения чизмар Кочо Честименски. Но галерията от героични образи не се изчерпва само с „Епопея на забравените". Те се намират още в първите стихосбирки на Вазов — „Пряпорец и гусла", „Тъгите на България", „Избавление". Вазов е създал най-хубавия образ на Васил Левски в българската проза — в „Немили-недраги" и в няколко великолепни разказа. Няма по-силно изображение на българските хъшове от „Немили-недраги". Времето в навечерието на Априлското въстание е възпроизведено великолепно в „Под игото" — както в отделните образи, така и в незабравимите картини на общото патриотично и революционно въодушевление („Представлението", „В Генковото кафене", „Победителите угощават победените", „Два полюса", „Около един труп", „Новата молитва на Марко", „Пиянството на един народ" и др.).

Понякога се подценява революционният патос на Вазовото творчество или просто не се забелязва неговата идейно-политическа острота, било като се изхожда от общата характеристика на политическите позиции на писателя, било поради свикването с Вазовите текстове още от ученически години — и то до такава степен, че те вече престават да ни действуват с непосредствената сила на словото (това е съдба не само на Вазов, но на всички получили изключителна популярност творци). Но нека се вгледаме по-внимателно само в едно стихотворение от „Епопея на забравените" — „Левски". Мъчно би могло да се намери в нашата поезия по-силно изобличение на предателството или по-страстна апология на бесилката — символ на смъртта в името на свободата:

О, бесило славно!
По срам и по блясък ти си с кръста равно!
Под теб ний видяхме, уви, да висят
много скъпи жертви и да се тресат,
и вятърът южни с тях да си играе,
и тиранът весел с тях да се ругае.
О, бесило славно! Теб те освети
смъртта на героите. Свещено си ти.
Ти белег си страшен и знак на свобода,
за коя под тебе гинеше народа,
и лъвът, и храбрий; и смъртта до днес
под тебе, бесило, правеше ни чест.
Защото подлецът, шпионът, мръсникът
в ония дни мрачни, що „робство" се викат,
умираха мирни на свойто легло,
с продадена съвест с позор на чело,
и смъртта на тебе, о бесилко свята,
бе не срам, а слава нова на земята
и връх, откъдето виждаше духът
към безсмъртието по-прекия път!

Това издигане на смъртта в името на свободата е един от най-внушителните и силно въздействуващите моменти във Вазовото творчество. Но силата на въздействието се увеличава както в тези, така и в други творби от още едно обстоятелство: възхвалявайки делото на борбите за свобода, поетът потърсва по-широк мащаб, извъннационални рамки, за да изтъкне неговото величие — сравнява го с подвига на Прага и Сарагоса, Картаген и Спарта, извиква образите на Прометей и Хус и т. н., издига го до проява с общочовешко значение. По тоя начин Вазов свързва българското революционно движение и националноосвободителната борба чрез Възраждането с великите прогресивни борчески традиции на цялото човечество.

Нима основният патос на Вазовото творчество не е съзвучен с революционния подем на нашето време? Паралелите и аналогиите са неизбежни. Деветнадесетият век бе век на освобождението на народите от националния гнет, но този процес продължи и в нашия век и завършва едва в най-ново време. Двадесетият век е век на големите социални революции в световен мащаб, но техният корен се намира в предишния век — във възникването на идеите на марксизма, в комунистическия манифест, в обединението на работническото движение, в Парижката комуна. Нашият народ се включи рано в това голямо движение и преживява своя революционен подем в периода след Първата световна война.

Неговото време създаде и нова революционна литература, която изникна не върху общодемократическата основа на Вазовата естетика, но върху други, социалистически, марксически принципи. И все пак дълбокото народно начало свързва и двете епохи, новото се изгражда като по-нататъшно развитие на най-добрите традиции на миналото, новите герои се вдъхновяват от своите предходници. Наред с Ботевото творчество Вазовият емоционално-образен свят дава силни тласъци и като идейно-обществено въздействие, и като художествено-творчески опит. Паралели могат да се прокарат в много насоки — и в общия революционен патос, и в изображението на героичното, и в разобличението на империалистическия Запад, и в общността на чувствата към руския народ, и в отношението към обикновените хора от народа. Ето още една линия, върху която израства нашата близост с Вазовото творчество, но тя не е последната.

Стигаме до хуманизма на Вазов. Естествено в хуманизма влиза и революционният патос, целият свят от образи и чувства, произтичащи от великата епоха на възраждането, но и те не го изчерпват. Като цяло Вазовият хуманизъм не може да се характеризира с ония абстрактно-просветителски черти, които още Ботев осмя в „Защо не съм?" — наивната, безпричинна вяра, че мрачните облаци над народа ще се пръснат едва ли не от само себе си. В хуманизма на Вазов влиза възрожденският му патриотизъм, дълбоката вяра в силите и бъдещето на народа, онея „любов и благи чувства", за които говори в стихотворението „Моите песни". Този хуманизъм се прояви най-силно след Освобождението в отношението към новата чиновническо-властническа действителност, в критиката на новите порядки, която обективно води до разкриване на противоречията на буржоазното общество.

Творчеството на Вазов от първите три десетилетия след Освобождението дава изобилен материал в това отношение — лирика, разкази, повести, романи, комедии. Писателят постоянно поставя моралните проблеми на своето време. В редица силни реалистическо-критически разкази той стига до остри разрези на чиновническо-буржоазната действителност и показва нейните социални недъзи („Пейзаж", „Василица", „Една изгубена вечер", „Изпросила", „Сако", „Наводнението", „Травиата", „Тъмен герой" и др.). Вазов изразява своето разочарование от новата действителност, но не намира никакъв друг изход, освен вярата в здравите нравствени принципи и в националните добродетели, дълбоката, непресъхваща любов към родината.

Вазовото творчество говори на съвременния читател не само с патриотично-хуманистичната, нравствено-идейната атмосфера, която носи. То говори с общия си емоционално-образен свят, с картините от живота на българския народ — като негова история в течение на половин век (поетът сам нарича себе си „жива история"). Независимо от оценките, които можем да дадем в едно или друго отношение на писателя, на осветлението му на обществените явления, в своята целокупност творчеството му е наистина едно огледало на историята.

Когато говорим за огледало на историята, трябва да разграничим два момента. Първият обхваща ония Вазови творби, които и днес продължават да въздействуват като художествени образи, с поетическата си сила. Защото има и други произведения, които с времето са загубили естетическата си жизненост. В първия случай — и то важи за огромния брой Вазови творби — това са високи постижения на българското поетическо изкуство, които свидетелствуват за забележителния талант на писателя. Тези произведения влизат в художественото съзнание на българския народ, те са част от живо въздействуващата класика на нашата литература, продължават да вълнуват съвременния читател. В своята дълбока същност това са произведения съвременни, защото участвуват в изграждането на човека, във възпитанието на народа, в представянето на творческите възможности и постижения на българския народ пред света — народ с всичко онова силно и значително, което създава съвременната българска литература. Тъкмо тези произведения, които големият талант е превърнал в голямо изкуство, са живата история на времето.

Но писатели от ранга на Вазов живеят в съзнанието на поколенията и с цялото си творчество, взето в своята съвкупност. Дори и когато известни произведения избледняват, остаряват и заемат място в периферията, те не губят значението си за пълното осветляване на делото на писателя. Върху тях се отразява частица от сиянието на големите творби. Ние често се връщаме към тях: те играят ролята на фон, попълват картината и в същност стават част от огледалото на историята.

Такива произведения у Вазов има доста голям брой, пръснати във всичките му книги — поетични и прозаични. Достатъчно е да си спомним само сборниците с разкази и очерци „Драски и шарки", „Пъстър свят", „Видено и чуто", „Утро в Банки", мемоарните му творби, пътеписите му. Те съдържат извънредно интересни подробности из живота на нашия народ в навечерието на Освобождението и след него, из биографията на автора си. Бих казал, че това се отнася особено за София — аз не познавам по-добра история на нашата столица през този период. И не познавам по-любопитно четиво за ония, които обичат да търсят образа на миналото.

Затова съвременният читател търси Вазов не само в крупните му творби, в безспорните му художествени постижения, но и във всичко онова, което ни въвежда във времето, в атмосферата на епохата, в биографията на писателя и ни разкрива неговата жива, привлекателна и неповторима личност.

Остарял ли е Вазов като художник? Как се възприема днес неговата художествена система? Какви естетически ценности от неговата творческа метода могат да се включат в градежа на нашата съвременна литература? Азбучна истина е, че без Вазов не можем да си представим развитието на нашия разказ и роман, на нашата лирика и поема, на нашата комедия, на нашия стих и на българския литературен език. Но това е само една историческа истина. Няма никакво съмнение, че в неговото творчество се намират корените на много важни черти на новата българска литература. Въпросът е обаче: може ли днес Вазов да бъде пряк учител на младите творчески поколения?

Едва ли е възможно и целесъобразно да се търси такава пряка връзка между Вазов-художника и новата съвременна литература. Много от творческите похвати на Вазов принадлежат на друго време, изхождат от реализма и романтизма на XIX в., използуват творческия опит на неговите учители — от Гогол и Юго до Петко Славейков и Ботев. Макар и минала през традициите на Вазов, съвременната българска литература се развива в друга художествена атмосфера, характерна за втората половина на XX в. с нови творчески търсения. Дори и във Вазовия език, за който един такъв майстор като Йордан Йовков говори с възхищение, има твърде много остарели думи, изрази и форми, които отдавна са преодолени. Редица Вазови похвати бяха обявени за остарели — макар и не винаги справедливо, с една сектантска страст — още от неговите съвременници.

Аз не знам дали може с основание да се отхвърли днес всичко от поетиката на Вазов — от областта на неговото творческо майсторство — като преодоляно. Безспорно е едно, че и в нашето време Вазов може да бъде учител с редица от общите насоки на своята творческа школа — с искреността на чувствата и на изображението, със стремежа си да се втурва в живия, непосредствения живот, със страстта си към правдив и верен рисунък, с необикновеното си умение да съпоставя дребното с великото, всекидневието с големите мащаби на историята, да вижда величието на епохата, да открива националното, да се потапя в стихията на народния език, да живее като творец в най-тясна, в най-жива връзка със съдбата на своя народ. Вазов владее голямото изкуство да бъде гражданин в своето творчество, без да престава да бъде художник. Нима това е малко като школа за един съвременен писател!

Има писатели, които живеят като творци само или предимно в своето време, в него те получават признание и утвърждение. Има други писатели, които остават неизвестни в своето време, раждат се след него и понякога по-късните поколения ги възнаграждават щедро за негостоприемството, което са им оказали техните съвременници. Вазов има щастлива писателска съдба — да живее в своето време, да получи любовта и признанието на своите съвременници и да премине в бъдещето, като жив съвременник на всяко ново поколение. Неразбирана и атаки, жестоки литературни сражения и сектантски увлечения не успяха да изменят тази съдба.

Вазов е и наш съвременник. Както предишните поколения, и нашето време се взира с любов и любопитство в неговото творчество, стреми се да открие отново писателя, да се огледа в него, за да прозре в миналото и да се самопознае. Литературното дело на Вазов е толкова богато, че то дава големи възможности в това отношение. Но всяко доближаване до Вазов е едно ново потвърждение, от една страна, на монументалните размери, които му придава историята, а от друга — на една забележителна идейна и творческа жизненост, която го прави наш съвременник.